

Хмельницька обласна державна адміністрація
Управління культури, національностей і релігій облдержадміністрації
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної Спілки Краєзнавців України

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
Видавництво «Медобори-2006»
2013

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 20.09.2013 р.)

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею
Л.І. Виногородська, кандидат історичних наук, старший науковий працівник
Інституту Археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (відповідальний редактор)
Р.В. Йолтуховський, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
Н.М. Рибчак, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
А.Ф. Гуцал, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка
О.Б. Комарницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка,
голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
О.Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології
НАН України
Б.С. Строць, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія»
ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту Археології НАН України
А.Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
О.Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії
та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 270 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

УДК 902.2:623.1](477.43)
ББК 63.5(4Укр33)+68.516.121

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

ЗМІСТ

Травінський В. Чому Кам'янець-Подільський державний історичний музей заповідник претендує на роль регіонального центру археологічних та фортифікаційних досліджень	5
---	---

Секція 1. Давня археологія

Ільків М. Скарби бронзових виробів як елементи поселенських структур гальштатського періоду Північної Буковини.....	6
Овчинников Е., Виноградська Л., Болтанюк П. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський.....	10
Бокій Н., Могилов О., Панченко К. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї	17
Мезенцева І. Матеріали з розкопок поселення ранньоскіфської доби (VII-VI ст. до н.е.) біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. в експозиції НМІУ	24
Крютченко А. К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени.....	29
Гуцал А. Ранньослов'янське капище з поселення с. Чабанівка	34
Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці	37
Семенчук С. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я.....	40
Добрянський В. Геологічне формування печер на Західному Поділлі та їх антропогенне використання: історія та питання вивчення, дослідження і збереження.....	45
Везир Т. Роль паннонського та дакійського лімесів у взаємовідносинах Римської імперії з варварським світом	50
Старік О., Прошніченко М. Археологічна розвідка у с. Токівське Апостолівського району Дніпропетровської області	56

Секція 2. Середньовічна археологія

Дідух Л. Князівські знаки на матеріалах давньоруського часу в колекції НМІУ	61
Пивоваров С., Калініченко В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я.....	66
Гринчишин Б. Мечі підтипу XIIIа I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України.....	73
Тимчук І. Християнська культова символіка населення Правобережжя Середнього Подністров'я (XI – перша половина XIII ст.).....	76
Брель О., Діденко Я. Елементи жіночого костюму XVII ст. (за результатами археологічних досліджень козацького цвинтаря XVI – XVII ст. у Чигирині).....	79
Кукса Н. Археологічні студії в Свято-Іллінській церкві у Суботіві в середині XX – на початку XXI ст.	84
Хададова М. Нові дослідження літописного Іскоростеня	85
Болтанюк П., Мегей В. Гончарні клейма з Вірменського бастиону м. Кам'янець-Подільський	87
Терський С. Проблеми вивчення військово-стратегічних шляхів галицько-волинського князівства... ..	93

Секція 3. Фортифікація

Носов К. Происхождение машикулей	96
Карашевич І. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка)	106
Корчак А., Зварич Т. Оборонна система міста Заложці: джерела, історіографія та польові дослідження	111
Підставка Р. Деякі особливості спорудження замкового палацу Збаража	118
Сандуляк В. Хотинська фортеця в контексті еволюції фортифікації Середнього Подністров'я.....	125
Болтанюк П., Кондратюк Д. Замок у селі Рихта	129
Ганусевич Н. Історія та розвиток фортифікації Микулинецького замку, пам'ятки архітектури XVII ст.	133

Осадчий Є. Остроги Московської держави першої половини XVII ст. південного фасу Білгородської засічної смуги	137
Климчук А. Маріямпільський замок над Дністром	141
Гарунова Н. Фортификационные работы в крепости Кизляр в середине XVIII в., как главном военном пункте Российского государства на Кавказе.....	145
Белик Ю., Смекалова Т., Ткачук Т. Роль географического фактора при возведении батареи у высшей точки Тарханкутского полуострова	148
Добрянський В. До питання побудови та реконструкції оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку	152
Старенький І. Bastioni та батареї Кам'янця-Подільського	156
Єсюнін С. Іконографія фортифікацій Поділля в польських періодичних виданнях XIX століття.....	162
Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на карті Фрідріха фон Міга	166
Ющенко М. Приклад застосування супутникових знімків для виявлення фортифікаційних споруд XIX-XX століть в околицях м. Заліщики.....	173
Рига Д. Реконструкція та упорядкування території колишньої фортеці в Чернігові на початку XIX ст.....	177
Дячок В. Про ув'язнення Устима Карманюка (Кармалюка) в Кам'янець-Подільській фортеці: вигадки та дійсність у світлі документів	179
Дзісяк Я. Ріки як геогенні фортифікації, умови їх подолання: липень-серпень 1920 р.....	186
Сезин С. Очаковские разработки	191
Милосердов А. Прорыв Летичевского укрепрайона, анализ причин неудач советских войск в ходе обороны в полосе ЛеУРа в июле 1941 г.	199
Свінцицька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста	207
Виногородська Л. Укріплені пам'ятки Поділля (за матеріалами археологічних досліджень)	210
Мошак М. Угода про ремонт Руської та Польської брам 1646 року, як нове джерело для вивчення окремих аспектів обороноздатності та життєдіяльності Кам'янця-Подільського середини XVII ст.....	215
Мошак М. Діаріуш Міхала Кучинського від 1764 року, про першу спробу російських військ заволодіти кам'янецьким Замком.....	218

Секція 4. Галерея дослідників

Баженов Л., Баженов О. Є.Й. Сіцінський – дослідник історії Бакоти та її давньоруського скельного монастиря	221
Трембіцький А., Йолтуховський Р. Звіт Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік, як джерело науково-дослідної роботи музею	224
Гуцал В. І.С. Винокур та вчителі-краєзнавці.....	227
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у наукових періодичних виданнях СРСР	230
Яцечко-Блаженко Т., Петрович В. Місто Кременець та його замок у спогадах іноземців.....	237
Адамишин О. Наукова діяльність Романа Багрія в Інституті суспільних наук АН УРСР.....	240
Галатир В. Археологічні дослідження та давньоархеологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська.....	244
Трембіцький А., Іваневич Л. Археологія Північної Буковини чи Буковинського Поділля у працях Івана Жуковського.....	247

Секція 5. Археологічна експозиція

Мінакова К. До питання про сучасний стан музеєфікації масового археологічного матеріалу	253
Федорів Т. Портрети Потоцьких та Садовських з Фондації ім. Ієроніма Садовського у колекції Львівського історичного музею.....	257
Тирон О., Паламарчук С. Концепция археологической экспозиции музея Придунавья: поиск оптимальных решений презентации материалов археологических экспедиций.....	259
Волкова В. Кам'янецька фортеця XIX ст. як губернська тюрма та виправне арештантське відділення	264
Захар'єв В. Археологічно досліджені давньоруські церкви Хмельниччини	265

Таким чином, в результаті нових адміністративно-територіальних та суспільних перетворень в Чернігові на місці колишньої фортеці відбувався процес нового устрою міста. Звичайно, це потребувало змін на території стародавнього Дитинця. Зараз на території колишньої фортеці залишилися культові споруди (Борисоглібський та Спаський собори), Будинки архієпископа, Будинки полкової канцелярії, Колегіум, Будинки малоросійського генерал-губернатора.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вечерський. В. Історико-культурні заповідники – К., 2011. – С. 26.
2. Половникова С. З історії Чернігівської фортеці Х – XVIII століття // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – С. 127-128.
3. Сапон. В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 16.
4. Сапон. В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 105.
5. Там само. – С. 18.
6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.

Валерій Дячок

кандидат історичних наук,

доцент кафедри

міжнародної інформації та країнознавства,

Хмельницький національний університет

ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ФОРТЕЦІ: ВИГАДКИ ТА ДІЙСНІСТЬ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ

У статті на підставі архівних документів досліджуються реальні обставини ув'язнення відомого подільського розбійника Устима Карманюка (Кармалюка) в місті Кам'янці-Подільському. Спростовується існуюча в літературній та історіографічній традиції думка про триразове ув'язнення Карманюка в Папській вежі, з'ясовуються початки формування та наслідки даного міфу.

Ключові слова: літературно-історіографічний міф, Кам'янець-Подільський, фортеця, арештанти, тюрма, Папська вежа, камери, в'язні, кайдани, втечі.

Постать Устима Карманюка (Кармалюка) вже давно стала своєрідною візитівкою всього Подільського краю і, зокрема, міста Кам'янця-Подільського та місцевої фортеці, яка, як відомо, була місцем ув'язнення ватажка подільських розбійників. Серед сюжетів, що знайшли своє відображення в історичних працях, літературних творах та фольклорній спадщині, присвячених легендарному образу Устима Карманюка, серцевинне місце займають розповіді про його численні арешти, перебування і втечі з місць позбавлення волі.

На перший погляд проблема перебування Устима Карманюка в Кам'янецькій в'язниці, яка в період з 1812 до 1859 рр. виконувала функцію тюремного замку, вже, здавалося б, є доволі відомою і не потребує зайвого доведення. При цьому, напевне, немає жодної науково-популярної, публіцистичної чи краєзнавчої праці, присвяченої Кам'янець-Подільській фортеці, в якій би не згадувалося про начебто триразове ув'язнення Устима Карманюка безпосередньо в Папській вежі фортеці, зокрема у 1814, 1818 та 1823 роках [8; 11; 22; 25, с. 353-357; 29]. Під час проведення екскурсій в Кам'янецькому замку гіді неодмінно повідують місцеву легенду: утекти Устимові з найнеприсутнішої Папської башти допомагали закохані в нього панянки, які залишали в його камері хусточки «на спогад», з котрих ватажок зробив згодом міцну мотузку [29].

Слід визнати, що часті арешти й ув'язнення ймовірно ще за життя У.Карманюка сприяли поширюванню нерідко фантастичних розповідей, в яких він наділявся неймовірною силою й навіть надприродними здібностями, котрі на думку розповідачів й уможливлювали втечі з місць позбавлення волі. Проте подібні легенди не завжди мають під собою реальне підґрунтя, а є, на наше переконання, часто лише своєрідним поясненням причин та обставин численних спроб втеч Устима Карманюка (насправді далеко не завжди вдалих) з місць ув'язнення, й, зокрема, з найбільшої тоді на Поділлі Кам'янець-Подільської губернської тюрми.

Слід зауважити, що вкорінення в масову свідомість думки про кількаразове ув'язнення Устима Карманюка саме в Папській вежі Кам'янецької фортеці завдячує історіографічно-літературній традиції, яка постанала лише з середини 30-х рр. ХХ століття. Є прикметним, що в жодній роботі дослідників життєпису У. Карманюка до згаданого часу конкретне місце його ув'язнення не подається. Відсутні будь-які згадки про перебування Карманюка під арештом безпосередньо в Папській вежі в працях першого біографа ватажка розбійників Юзефа Ролле та в розвідках Сергія Якимовича та Івана Єрофіїва [6; 19; 35; 36]. Більше того, відсутня будь-яка інформація про ув'язнення У.Карманюка в Папській вежі і в дослідників історії міста

Кам'янця-Подільського – Олександра Сементовського, Олександра Прусевича та Єфима Сецінського, які присвятили значну увагу Старій фортеці [27-29; 37]. Закономірно виникає питання – звідки ж взялася думка про триразове ув'язнення Карманюка саме в Папській вежі?

Ретельний аналіз існуючої літератури дозволяє встановити, що майже одночасно звернулися до постаті У. Карманюка, і першими, хто «посадив» Устима Карманюка в Папську вежу, були Андрій Хвиля (Андрій Ананійович Олінтер) (1898-1938), тодішній завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, заступник народного комісара освіти УРСР, а з початку 1936 р. ще й директор новоствореного Інституту українського фольклору АН УРСР, та радянський письменник, уродженець Кам'янця-Подільського Володимир Беляєв (1909-1990). З під пера останнього в 1935 році вийшло оповідання «У старій фортеці», а в листопаді 1936 р. з'явилася повість «Підлітки», яка згодом лягла в основу трилогії «Стара фортеця» і опублікована окремим виданням у 1937 р. [8; 38]. В цих творах В. Беляєвим було введено сюжет про ув'язнення У. Карманюка в Папській башті.

В 1936 році А. Хвиля з нагоди 100-роківин зі смерті Устима Карманюка видав присвячений йому біографічний нарис, написаний з яскраво виражених ідеологічних позицій класової і політичної нетерпимості до усього, що не узгоджувалося з офіційним курсом комуністичної партії і Радянської держави, і всіх, хто мав інші погляди та світоглядні міркування [25, с. 384; 33]. Саме з цією публікацією А. Хвилі в історіографії зникає будь-яка дискусійність навколо постаті У. Карманюка і всі подальші праці дослідників та твори письменників відзначаються однотайністю трактування У. Карманюка не інакше як «народного героя», «месника за кривди трудящих», «борця з несправедливістю» тощо. Особливістю даної роботи є її пропагандистський характер, широке використання фольклору, а також зразків ерзац фольклору, як ілюстративного матеріалу або як джерела інформації при висвітленні біографії У. Карманюка.

Нарис А.Хвилі носить компілятивний характер, першорядними джерелами до написання якого послужили праці Юзефа Ролле «Orgyszek» та Сергія Якимовича «Устин Кармалюк у судових актах», з котрих було запозичено майже увесь фактичний матеріал і статистичні дані [6; 35; 36]. Разом із тим, у тексті нарису, ніби між іншим, розміщено світліну Папської вежі з підписом, що саме в ній був ув'язнений Карманюк [33, с. 27]. Однак даний висновок не підтверджувався жодним джерельним аргументом.

Цікаво, що після нарису А.Хвилі й повісті В.Беляєва теза про ув'язнення Карманюка в Папській вежі стає своєрідною аксіомою, яка вже не потребувала жодних доведень і впроваджувалася в масову свідомість як авторами наукових праць, так і художніх творів [12, с. 47; 32, с. 67]. В подальшому процес міфотворчості набув нового розвитку. Невдовзі вже інший український радянський письменник Василь Кучер услід за своїми попередниками не лише «ув'язнив» ватажка розбійників до Папської вежі в романі «Устин Кармалюк», а ще й увів до твору сюжет про написання саме в ній кріпосним художником Василем Тропініним його портрету, начебто на замовлення подільського губернатора, з метою, «щоб по ньому могли впізнавати розбійника» [20, с. 13, 29-30]. На наше переконання, проблема написання Тропініним «портрету Кармалюка» теж є складовою міфу і заслуговує на самостійне висвітлення в окремому дослідженні. Прикметно, що після згаданого твору В.Кучера в кінці 1950-х рр. на Папській вежі було розміщено барельєф з недостовірною інформацією про триразове ув'язнення в ній Устима Карманюка.

Таким чином ряд авторських літературних вигадок, а почасти і історіографічних міфів і стереотипів, які не підтверджуються жодними джерелами, набули протягом останніх десятиліть не тільки в науці, але й в громадській думці характеру незаперечної істини. Не можна не визнати, що будь-який художній твір, навіть на історичну тему, передбачає авторську вигадку, яка покликана сприяти пошквалюванню сюжету. Утім, якщо авторська фантазія може бути прийнятною і не суперечить жанру художнього твору, то її існування в науковій праці, на наше переконання, є неприпустимим.

Проте, на жаль, подібний підхід до вивчення біографії У. Карманюка на тривалий час визначив пріоритети і акценти при висвітленні його постаті в історичній літературі. З одного боку дана тема завжди знаходилася в полі уваги науковців та літераторів, утім нав'язування ряду вульгарно-соціологічних стереотипів, а в багатьох випадках й письменницьких вигадок, в подальшому не лише не сприяло об'єктивному історіографічному та джерелознавчому вивченню даної теми, а й на довгі десятиліття законсервувало її наукове дослідження.

Першорядними джерелами до вивчення обставин та подробиць ув'язнення Устима Карманюка в Кам'янецькій тюрмі є три слідчо-судових справи, що зберігаються в архівосховищах Держархіву Хмельницької області (фонд Подільського головного суду) та Центрального державного історичного архіву в Києві (фонд Цивільної канцелярії Окремого Литовського корпусу і головнокомандувача польської армії Романова Костянтина Павловича) і дозволяють із значним ступенем вірогідності та повноти реконструювати реальні події [2; 3; 5]. Перша з них містить дані про діяльність У. Карманюка в період з 1813 до 1822 рр., а дві останні виникли в результаті розслідування спроби втечі 11-ти арештантів з Кам'янецької в'язниці, яка сталася в ніч з 11 на 12.03.1823 р.

Зупинимося на обставинах арешту і першого ув'язнення Карманюка у Кам'янці-Подільському. Сталося це невдовзі після 30 червня 1813 року, коли після серії крадіжок, грабунків і розбійних нападів, жертвами яких стали переважно селяни сусідніх сіл Дубова, Головчинці, Майдан Головчинецький та Курилівці тодішнього Літинського повіту, спочатку У. Карманюка, а згодом і Д. Хрона було упіймано (причому підкреслимо, що не каральними органами, а громадами селян з Головчинець та Дубової) [15, с. 125; 16, с. 164; 17, с. 180; 18, с. 131]. Знаходячись під слідством в Літинському повітовому суді, вони змогли приховати всі скоєні діяння, зізнавшись лише у дезертирстві. Тому в Літинській міській в'язниці на них не було заведено судової справи, а лише як дезертирів відправлено до Кам'янця-Подільського в розпорядження комісії військового суду, де в червні 1814 р., згідно судового вироку та після подальшого його затвердження Кам'янець-Подільським комендантом генерал-майором О. Ф. Ганом (1751–1815), У. Карманюка і Д. Хрона було покарано 500 ударами шпiцрутенами та присуджено до подальшого виконання військової повинності [3, арк. 85зв.; 15, с. 125; 16, с. 174; 18, с. 131].

На жаль, в наявній слідчо-судовій документації відсутня вказівка на точне місце і час утримання У. Карманюка і Д. Хрона під арештом в Кам'янці-Подільському. Можна лише припустити, що як дезертирів У. Карманюка і Д. Хрона могли утримувати в Кам'янець-Подільській фортеці. Вона, як зазначають деякі дослідники, після перемоги Росії над Туреччиною в 1812 році, втративши своє фортифікаційне призначення, була перетворена на в'язницю та виконувала подібне призначення аж до 1859 року, поки на Польських фільварках було збудоване нове тюремне приміщення. Втім, навіть після цього арештантське відділення у фортеці діяло аж до 1914 року [27, с. 33-34; 28, с. 100-101; 29, с. 15]. Проте точна дата перетворення Кам'янець-Подільської фортеці на в'язницю потребує додаткового вивчення, принаймні, крім абстрактної згадки про указ імператора Александра I в праці А. Сементовського законодавчого підтвердження цьому фактові нами не виявлено. Проте згідно Положення Комітету міністрів від 30 червня 1814 року на опалення та освітлення Кам'янець-Подільського ордонанс-гаузу передбачалося виділення додаткових коштів [24, Т. 32. №25614].

Відомо, що У. Карманюк і Д. Хрон пробули у Кам'янці-Подільському до 13 серпня 1814 року, після чого їх у складі 111 військових осіб відправлено у відповідності до судового вироку в розпорядження Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є на Кримський півострів для подальшого проходження служби в одному з розташованих там полків. Проте вже з першого ж тракту в селі Панівцях вони здійснили чергове дезертирство. Причому до Карманюка та Хрона приєдналися ще три втікача – Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу села Головчинців Літинського повіту, оновлена ватага в пошуках засобів існування озброївшись дрюками, вчинила ряд крадіжок та розбійних нападів на селянські обійстя в навколишніх селах. Однак, вже 20.10.1814 року У. Карманюка і Д. Хрона було упіймано в лісі поблизу Головчинців місцевою громадою селян, які й відвели їх до Літинського нижнього земського суду [3, арк. 53 зв.-54; 15, с. 125].

Із «сентенції» слідчої справи видно, що на першому ж допиті обом інкримінувалося вбивство Івана Сала, а також скоєння ряду грабунків у Літинському повіті. Треба зауважити, що У. Карманюк і Д. Хрон спочатку від усіх обвинувачень відмовлялися, пояснюючи, що нібито їх знайомство відбулось лише під час спільного перебування у Кам'янець-Подільському ордонанс-гаузі (до 13.08.1814 р.), а після втечі з-під варти по дорозі до місця служби вони знаходилися в лісах Літинського повіту (серпень-жовтень 1814 р.), де харчування собі добували «мирським подаванням, та іноді доводилося красти хліб в пастухів». Проте після показань їх співучасника І. Ткачука, а також потерпілих (25 осіб) і свідків (8 осіб), спочатку Д. Хрон, а згодом і У. Карманюк врешті зізналися у скоєному, розповівши до найдрібніших деталей про хід окремих грабунків. Особливо довго не признавався У. Карманюк у здійсненні нападу на І. Сала, навіть після того, як на очній ставці з Д. Хроном останній закликав його це зробити. Лише після наведення Хроном факту, що після пограбування І. Сала та розподілу грошей У. Карманюк взяв собі більшу частину грабованого, він визнав свою участь, але наголосив, що підмовив його до розбою саме Д. Хрон, тому, мовляв, він у всьому й винен [3, арк. 58 зв.; 15, с. 126-127].

Як видно з показань У. Карманюка, він із Д. Хроном спочатку знаходилися під слідством близько семи місяців у Літинській в'язниці (приблизно до травня 1815 р.), після чого їх було переведено для винесення остаточного вироку до Кам'янця-Подільського. Тут справу розглядав спершу кримінальний департамент Подільського головного суду, але згодом (17.01.1817 р.) їх, як дезертирів, було передано у розпорядження комісії військового суду [3, арк. 65 зв.; 15, с. 127; 18, с. 132].

Місцем ув'язнення Карманюка та його співучасника у Кам'янці-Подільському стала міська в'язниця. Значний інтерес для з'ясування обставин перебування У. Карманюка в Кам'янецькій тюрмі з травня 1815 до листопада 1818 рр. мають свідчі показання унтер-офіцера та п'ятьох солдатів Літинської інвалідної команди (від 29.03.1822 р.), які в зазначений період служили в Кам'янці-Подільському на охороні в'язниці й добре пам'ятали його «походеньки». Вони відзначали, що Карманюк під час попереднього ув'язнення у Кам'янець-Подільській тюрмі був обраний серед співкамерників старостою, а також повідали про факт

любовного зв'язку У. Карманюка з дружиною солдата-чоботаря тюремного замку на прізвище Шевченко. Зокрема, унтер-офіцер Гнат Тартасов пригадав, що у ті часи подружжя Шевченків проживало в гарнізоні біля тюрми і за романтичні стосунки з Карманюком чоловік часто свою дружину бив [3, арк.35-36; 32, с. 48]. Крім того додав, що вже після заслання У. Карманюка до Сибіру невірна дружина солдата принесла своєму чоловікові десять червінців, отриманих від в'язня-коханця [3, арк.35]. Можливості подібних сердечних стосунків арештанта стають зрозумілими, аналізуючи існуючі на той час норми утримання в'язнів у тюрмах, а також документи, які стосуються наступного ув'язнення Карманюка в Кам'янецькому тюремному замку з грудня 1822 до 14 червня 1823 р., про що мова піде далі. Зокрема, всі арештанти кожен день отримували так звані «кормові гроші», на які староста в супроводі охоронця вирушав за межі в'язниці до найближчої корчми і закупляв продукти харчування для співкамерників. Як з'ясовується з документів, У.Карманюк за невеличку винагороду конвоїрам домагався, що ті заплющували очі на романтичні побачення та непоодинокі випадки пронесення на територію тюрми карт та горілки [2, арк. 171].

Нагадаємо, що 20.09.1818 року Кам'янецький військовий суд за сукупністю карних злочинів та на підставі «Воинского Сухопутного Устава» і «Всемилоостивейшего манифеста, изданного 1814 года августа в 30-й день» засудив У. Карманюка і Д. Хрона до смертної кари [32, с. 53]. Однак подільський військовий губернатор О.М. Бахметьев, який мав затвердити рішення військового суду, 16.10.1818 р. замінив цей вирок на позбавлення військових звань, покарання кожного 25 ударами батоном, таврування (особам, що відбували заслання за грабунки і крадіжки на лобі випікали «Вор») та заслання до Сибіру [32, с. 53-54]. Нагадаємо, згідно тодішнього чинного законодавства усіх кримінальних злочинців карали привселюдно в найбільш багатолюдних місцях. Крім того покараних батоном відправляли до Сибіру лише після видужання в тюремному шпиталі [31, с. 54]. 25.10.1818 р. Устима Карманюка було покарано, а вже 16.11.1818 р., після одужання в тюремному лазареті, його і Д. Хрона разом із супроводжувальними документами, в яких зазначалися їх особисті прикмети та вирок суду, відправлено до Іркутського губернського правління на каторжні роботи [32, с. 54].

Кількаразові ув'язнення та заслання У.Карманюка до Сибіру започатковують новий етап його життя та діяльності, який хронологічно можна визначити з кінця 1818 р. до середини 1824 р. Його дії в цей час стають більш виваженими та продуманими, з'являється досвід життя поза законом.

Під час проходження через станцію Перетину Вятської губернії арештанти У. Карманюк та Д. Хрон втекли. Сам Устим, з показань його дружини Марії, вперше навідався до неї у Петрів піст 1820 р. [32, с. 41]. Особливо цікавою і важливою є згадка дружини, підтверджена сином Іваном, про те, як під час побачення з рідними на початку вересня 1821р. У. Карманюк говорив, що «на степах собрал себе место для жительства, познакомился с тамошними жителями, бывал у них за кума, купил там корову для семейства и намерен на зиму засеять, и под осень хотел все семейство забрать и велел овцы продать». Однак Марія Карманюк не погодилась утікати з чоловіком, тому «овцы не продавала и до сего времени (дата її допиту 27.03.1822 р. – **В.Д.**) удерживает оное для пропитания детей своїх» [32, с. 42–43].

Як з'ясовується з документів, з літа 1819 р. до березня 1822 р. У. Карманюк здобував собі засоби до існування виключно крадіжками, причому чинилися вони навіть по відношенню до родичів. З показань двоюрідного брата Карманюка селянина О. Ковалюка видно, що Устим тричі обкрадав його комору. У с.Овсяниках з комори селянина Д.Ткача Карманюк викрав борошно та пшеницю [15, с. 128; 17, с. 182]. Слід зауважити, що вищенаведені вчинки У.Карманюка впродовж 1819-лютого 1822 рр., як не дивно, не надто турбували повітову і місцеву владу. Чи не єдиним заходом з боку економії і громад селян стало створення групи з 12 осіб, яка проводила нічні розшуки в околицях села Головчинці. Лише після пограбувань на початку березня 1822 року осель небагатого шляхтича Опаловського та селянина Базилицького у селах Майдані Головчинецькому і Овсяниках, внаслідок яких жертвам було нанесено тяжкі тілесні ушкодження, Літинським нижнім земським судом було порушено кримінальну справу й призначено комісію для розслідування. На нашу думку, причиною активізації до здійснення відкритих розбійних нападів могла бути відмова дружини Карманюка і відчай, пов'язаний із неможливістю налагодити сімейне життя. 22.03.1822 р. відбувся черговий арешт. У. Карманюка, Й. Майданюка і І. Домбровського було допитано в присутності місцевого священника Демкевича й тоді ж під вартою 19 селян відвезено до Літина. Тут на першому ж допиті Карманюк зрікся свого імені та назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку, розповівши довгу й заплутану історію «свого» життя. 27.03.1822р. на допит і очну ставку з Карманюком були викликані з Головчинців його дружина Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), інші його родичі, а також військові з Літинської інвалідної команди, які впізнали у Василеві Гавриленкові Устима Карманюка. Карманюка упізнав і його двоюрідний брат, селянин с. Клопотовець Іван Ододюк, який, як доказ, навів факт відсутності в Устима двох передніх зубів. Однак і після цього У.Карманюк уперто видавав себе за В. Гавриленка [32, с. 41–44].

Незважаючи на наполегливі відмовляння, Літинський нижній земський суд, враховуючи численні показання свідків і обвинувачення потерпілих, після офіційного визнання Гавриленка-Кармалюка, Майданаюка і Домбровського військовими дезертирами направив їх до Кам'янця-Подільського у розпорядження військового суду, який функціонував при внутрішньому гарнізонному батальйоні. Коли з'ясувалося, що У.Карманюк є особою цивільною, оскільки у листопаді 1818 р. був позбавлений військового звання, то за розпорядженням командувача 12-го військового округу Красевіна його передали Кам'янець-Подільській міській поліції, а особову слідчо-судову справу з вимогою позачергового й якнайшвидшого розгляду надіслали до Кам'янецького повітового суду [32, с. 56-57]. Останній, враховуючи вчинені У.Кармалюком злочини, «яко явного преступника, избличенного в грабеже, многократном покушении на жизнь человеческую», виніс вирок – покарання 101 ударом батою, таврування і довічне заслання на каторжні роботи [32, с. 59].

Під час ведення слідства У. Кармалюк знаходився у Кам'янець-Подільській міській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим з огляду на те, що в радянській та сучасній українській історіографії продовжує жити легенда про спробу У.Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту [14, с. 38; 26, с. 354-355; 33, с. 25]. Документи дозволяють встановити, що дійсно з середини лютого 1823 р. серед окремих арештантів тюремної палати № 4 (де перебував і У.Карманюк) поширювалися чутки про підготовку втечі. Як з'ясувалося, напередодні втечі 12 березня 1823 р. в'язні грали в карти на гроші і вживали у великій кількості горілку, яку їм таємно приносили тричі протягом останнього дня, в тому числі й один із солдатів-вартових [2, арк. 177]. Слід зазначити, що згідно іменного указу Сенату від 22.12.1819 р. на кожного арештанта щоденна норма так званих «кормових» грошей (тобто тих, які призначалися для харчування) складала 12 копійок [24, Т.36, №28040]. Ввечері після сигналу до сну один з організаторів втечі Я.Струтинський, вийшовши в тюремні сіни, вигукнув: «Гу, молодці!». За цим сигналом одинадцять арештантів, схопивши дошки від нар, «зім'яли» п'ятьох вартових і вибігли на подвір'я. Браму їм вдалося здолати легко, тому що був несправний нижній лівий бігунок. У. Карманюку ще перед втечею вдалося зняти чи розбити кайдани [2, арк. 80].

Однак і для нього, і для більшості арештантів ця спроба була невдалою. В ході переслідування вбили Я. Струтинського, чотирьох, разом з пораненням у ногу У.Карманюком, затримали відразу, решту — протягом тижня [2, арк.180зв.]. Створена наступного дня слідча комісія провела допити затриманих втікачів, включно й В.Гавриленка-У.Карманюка, який вказав, що організаторами змови були Я.Струтинський, Й.Москалинський та К.Барщевський, а він дізнався про їх плани за місяць. Причиною ж, що спонукала його до втечі, Карманюк назвав бажання «освободиться от тюремного содержания», хоча при цьому й відзначив, що під час перебування у в'язниці «никаких излишних притеснений и истязываний никто им не делал, только что не позволяют ходить из палаты в палату, а содержат всякого в своей» – (курсив – *В.Д.*) [2, арк.9]. Але вже на другому допиті (8.06.1823р.) він повністю зрікся попереднього свідчення, яке пояснював тим, що тоді (13.03.1823р.) «находился большим от сильных побоев, причиненных ему солдатами и полицейскими будниками при поимке его» [2, арк. 168 зв.].

Крім того Карманюк зазначив, що про змову взагалі не знав і в її організації участі не брав. Водночас розповів про численні випадки гри в карти і вживання горілки, а також про осіб, що її постачали. Більше того, У.Карманюк пообіцяв, що коли його висилатимуть етапом до Сибіру, то розповість ще більше про обставини втечі, й, зокрема, «чтобы некоторые места позапирать в крепости», якими арештанти в подальшому можуть скористатися для втечі. Однак, коли У. Кармалюка в день відправки до Сибіру (14.06.1823 р.) було викликано на допит, то він відмовився будь-що розповідати і ствердив, що нічого не знає. Про це свідчить приписка слідчої комісії до протоколу його попереднього допиту від 8.06.1823 р. [2, арк.171].

Кам'янецьким повітовим судом перед засланням до Сибіру У.Кармалюка та трьох інших арештантів (Москалинського, Борщевського і Харламовича) як організаторів втечі було призначено до покарання по 60 ударів батою. Але кримінальний департамент Подільського головного суду, в який справа надійшла для ревізії, вніс деякі зміни, призначивши, зокрема, У. Кармалюку 200 ударів різок по прибуттю на місце заслання. [32, с. 73-74]. Чи був виконаний цей вирок, залишається невідомим; принаймні, у його свідченнях в Летичівському нижньому земському суді від 17.06.1827 р. після чергового арешту про це не згадується.

У зв'язку зі з'ясуванням місця розташування у тюремному замку 4-ї палати цікавим є її опис, який був зроблений слідчою комісією: «...1-е. Изба большая, с печкою и кругом поставленные нары, досками не прибитыми покрыты. У оной палаты внутренняя дверь без всякого замка и запора. Сенцы к оной палате пристроенные маленькие, тесные, в которые ночью выходят арестанты на ветер. В оных сенцах внешние двери, хотя и крепкие, однако запираются на ночь одною только задвижкою, легко, за одним прикосновением отпереться могут. А когда повалились арестанты толпою в тесные сенцы, то часовые и не могли никаким образом в тесноте устоять и действовать к удержанию их от побега.

2-е. Ворота крепостные, хотя и были запорты, однако поелику с исподу, в чопике или бегунах согнившие и на оных совсем не державшиеся, то и удобно им было оные плахами отдвинуть и сделать себе проход.

Городские же ворота, которыми арестанты выбегли на поле, никогда не запираются и для того удержат их в пространном месте не было возможности при всей деятельности со стороны караульных. Дальние ворота никогда не запираются и никакой нет в оных причины» [2, арк. 183].

Уточнюючу інформацію про кількість камер («арештантських палат») в тогочасному Кам'янець-Подільському тюремному замкові містять «списки» в'язнів, які утримувалися в них з 1 до 15 березня 1823 року, де йдеться про п'ять подібних приміщень [2, арк. 205-212 зв.]. Проте чи не найціннішим документом, який остаточно розвіює будь-які сумніви, що 4-а арештантська палата не могла знаходитися в Папській вежі та зробити висновок, що приміщення останньої не використовувалося для утримання арештантів, є виявлена нами ксерокопія документа під назвою «План Кам'янець-Подільського тюремного замку за 1858 рік», який в наш час розташовано в експозиції Папської або так званої «Кармалюкової вежі» (дивись Додаток).

Як видно з документа, Папська башта разом з чотирма іншими вежами – Ляською (Білою), Рожанкою, Комендантською та Лянцкоронською – аж до 1858 року не призначалася для утримання арештантів і на плані-схемі ці приміщення позначені латинською буквою «r». Натомість арештантські камери або палати знаходилися в одноповерхових будівлях справа від центральної брами фортеці.

Слід відзначити, що у 1859 році після побудови на Польських фільварках приміщення для нової тюрми будівля Кам'янецької фортеці аж до 1914 року слугувала в якості арештантського виправного відділення [28, с. 101-102; 29, с. 15].

Крім згаданих вище випадків ув'язнення Устима Карманюка в Кам'янецькій тюрмі мав місце ще один, який з невідомих причин залишився поза увагою дослідників. Після другої втечі з Сибіру в кінці 1825 року та чергового арешту ватажка разом із двома спільниками в Кальній Деражні 17.06.1827 р. ув'язнили в Літинській міській в'язниці. Проте невдовзі після вчиненого в ній ними бунту з 8 по 11 грудня 1827р. У.Карманюка було переведено до Кам'янця-Подільського, де після покарання 101 ударом батога та відновлення «указних знаків» влітку 1828 р. було заслано на каторжні роботи до м. Тюмень Тобольської губернії [18, с. 143; 32, с. 149]. Проте і в цьому випадку точне місце перебування ватажка в Кам'янецькій міській тюрмі залишається невідомим.

Усе вище згадане засвідчує, з одного боку, хибність існуючої в історичній та художній літературі думки про триразове ув'язнення У.Карманюка в Папській вежі, а з іншого – дозволяє суттєво уточнити наші уявлення про обставини перебування подільського розбійника в Кам'янець-Подільській тюрмі. Разом із тим дана проблема вимагає від наукових і краєзнавчих праць відповідальнішого ставлення до тверджень, що в них наводяться, підвищення ступеню доказовості й надання виключного пріоритету даним писемним джерел.

Зі всією відповідальністю можна стверджувати, що на сьогодні в жодній архівній справі, пов'язаній з розслідуванням дій У. Карманюка, будь-якої згадки про його ув'язнення в Папській вежі не існує, тому є необхідність визначити реальне місце або місця, де він дійсно знаходився у Кам'янецькій тюрмі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі-ДАХМО). – Ф.60 (Подільський губернський прокурор). – Оп. 1. – Спр. 12. «Дело о борьбе с восстанием и массовыми побегами арестантов Балтской, Ямпольской и Летичевской тюрмах...»
2. ДАХМО. – Ф. 120 (Подільський головний суд). – Оп. 1. – Спр. 1294. «Дело о возмущении и побеге заключённых из Каменецкой тюрьмы.»
3. ДАХМО. – Ф. 120 (Подільський головний суд). – Оп. 4. – Спр. 152. Сучасна назва: «Дело о восстании крестьян Подольской губернии под руководством Устима Кармалюка.» Оригінальна назва: «Дело о преступнике Устиме Карманюке, который участвовал в ограблении людей в Литинском повете.»
4. ДАХМО. – Ф-Р. 1421 (Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник). – Оп. 2. – Спр. 29 (Листування з науковими установами та автором трилогії «Стара фортеця»).
5. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК). – Ф.444. (Цивільна канцелярія Окремого Литовського корпусу і головнокомандувача польської армії Романова Костянтина Павловича). – Оп.1. – Спр. 25. «Дело «Арестанты. О бежавших из Каменец-Подольской тюрьмы. (Здесь находится переписка о возмущившихся арестантах по Литинской и Могилёвской тюрьмам. Подольская губерния.)»
6. Д-р Антоний (Ролле). Кармелюк // КС. – 1886. – № 3. – С. 495-560.
7. Ахшарумов Д.Д. Из моих воспоминаний (1849-1851 гг.) / Д.Д. Ахшарумов – СПб.: Общественная польза, 1905. – С. 251-253.
8. Баженова С. В'язні старої фортеці. // Радянське Поділля, 1982. – 16 червня.
9. Беляев В. Старая крепость: трилогия. Книга первая. / Беляев В. – М.: Издательство «Правда», 1969 – 125 с.
10. Венгрженовский С. Еще кое-что о Кармалюке / С. Венгрженовский // Киевская Старина (далі – КС). – 1886. – №7. – С. 553-559.

-
11. Вінюкова В. Кого у фортеці малював Тропінін? / Вінюкова В. // Подолянин. – 2002. – 6 грудня.
  12. Гижка О. Р. Облога Кармалюка: історичний роман / О.Р. Гижка. – Київ : Український письменник, 1993. – 446 с.
  13. Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк / І.О. Гуржій. – К., 1950. – 24 с.
  14. Гуржій І. О. Устим Кармалюк: історико-біографічний нарис. / Гуржій І.О., Компан О.С. – К.: Радянська школа, 1960. – 79 с.
  15. Дячок В.В. Устим Карманюк (Кармалюк) та соціальне розбійництво у світлі документальних джерел / Дячок В.В. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2002. – Т.8. – Ч. 1. – С. 120-160.
  16. Дячок В.В. Джерела про початок розбійницької діяльності Устима Карманюка (Кармалюка) (1813-1818 рр.) / Дячок В.В. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – Т. 14. – С. 155-177.
  17. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти / Дячок В. // Наукові записки. Історичні науки – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2008. – Вип. 12. – С. 175-201.
  18. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) в історії Деражнянщини та Поділля у світлі писемних джерел / В. Дячок // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 126-155.
  19. Єрофіїв І.І. До питання про Кармалюка / Єрофіїв І.І. // Червоний шлях (далі – ЧШ). – 1924. – №6. – С. 172-182; №8-9. – С. 213-223.
  20. Кучер В. Устим Кармалюк: Роман : Для ст. шк. возраста / Кучер В.; Худож. Д. Присяжнюк, [3-є изд.]. – К: Вєзєлка, 1988. – 428 с.
  21. Любченко В. Карманюк чи Кармалюк? / Любченко В. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122-127.
  22. Любченко В. Усталені історичні міфологеми родоводу Устима Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Любченко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 161-172.
  23. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник / Пламеницька О., Ківільша Г., Осетрова Г., Данілов І., Папєвська С. / Львів: Видавництво «Центр Європи», 2003. – 320 с.
  24. Полное собрание законов Российской империи: (далі ПСЗРИ): В 45 т. — Спб., 1830.
  25. Сидоренко О. І. Репресоване відродження / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. –К.: Україна, 1993. – 399 с.
  26. Сикора Э. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. – Х.: «Міськдрук», 2010. – 700 с.
  27. Сементовский А. М. Каменец-Подольский / Сементовский А. М. // Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, издаваемый Николаем Калачовым. – Спб., 1862. – Кн. 4. – С. 1-78.
  28. Сецінський Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Сецінський Е. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1895. – 249 с.
  29. Сецінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / Сецінський Є. – К.: Видавництво Української академії наук, 1928. – 97 с.
  30. Степко Л. День Незалежності – в Карпатах! / Степко Л. // «Кримська Світлиця. – 2007. – 31 серпня.
  31. Ступин М. История телесных наказаний в России (От судебных до настоящего времени) / Ступин М. – Владикавказ: Типография Терского обл. правления, 1887. – 146 с.
  32. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упоряд. Є.Черкаська, І.Єрофєєв; За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. – 344 с.
  33. Хвиля А. Устим Кармалюк: до 100-ліття з дня смерті. / Хвиля А. – Харків: Державне літературне видавництво, 1936 – 125 с.
  34. Шпильова В. Загадка портрета / В. Шпильова // Голос України. – 2010. – 19 листопада.
  35. Якимович С. Устин Кармалюк у судових актах / Якимович С. //Червоний шлях. – 1923. – №8 – С. 112-135.
  36. D-r Antoni J. (Rolle) Opryszek. Opowiesie zdarzen prawdziwych / D-r Antoni J. (Rolle) // Gawedy z przeszlosci. – Lwow, 1879. – Т.1. – S. 133-238.
  37. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów – Warszawa, Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. – 130 s.
  38. Бєляєв Володимир Павлович: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://uk.wikipedia.org/wiki/Бєляєв_Володимир_Павлович
-

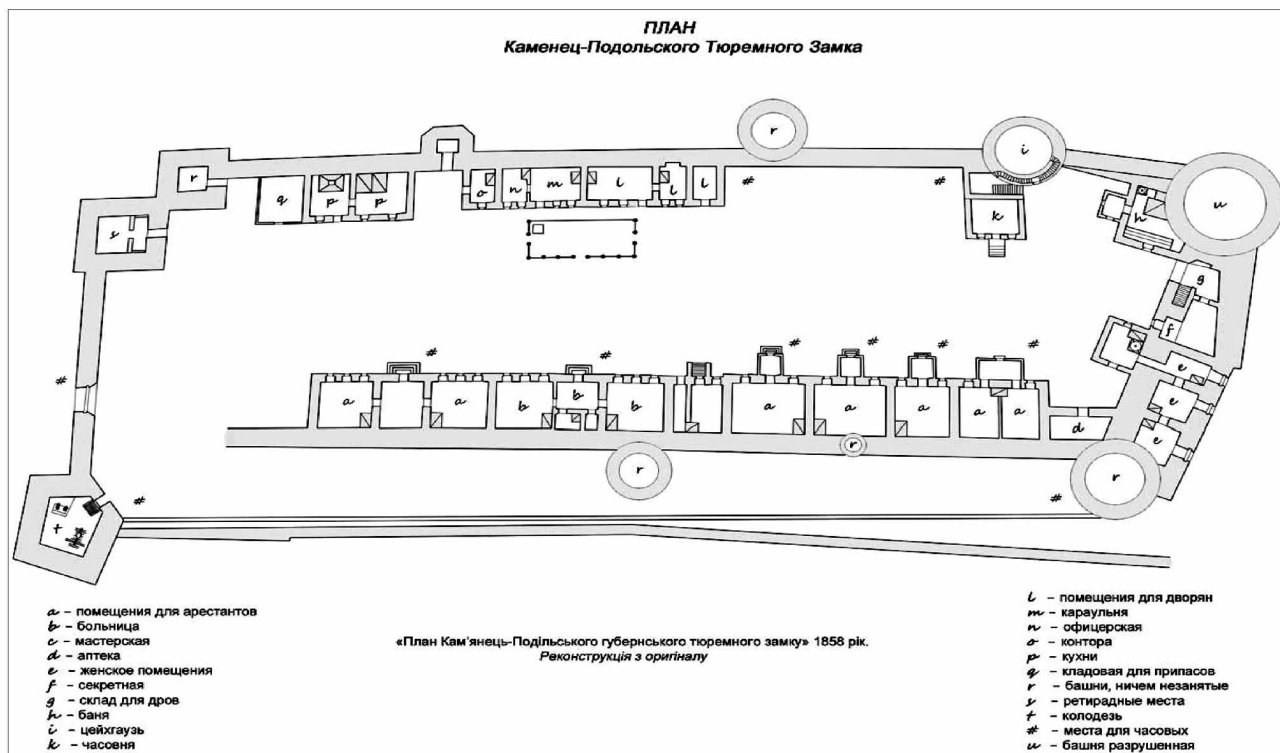

Рис. 1. План Кам'янець-Подільської тюрми 1858 року
(комп'ютерна реконструкція за копією, що знаходиться в експозиції Папської вежі).

Ярослав Дзісяк

кандидат історичних наук,
Чортківський інститут
підприємництва і бізнесу

РІКИ ЯК ГЕОГЕННІ ФОРТИФІКАЦІЇ, УМОВИ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1920 Р.

У статті розглядаються бойові дії частин армії Української народної республіки про військ радянської Росії на переправах річок галицького Подністров'я у липні – серпні 1920 року.

Ключові слова: Дієва армія УНР, кіннота, артилерія, дивізійний інженер, форсування, переправа, Збруч, Серет, Стрипа, Дністер.

З давніх-давен ріки служили для людей як бажаними місцями життєдіяльності, так і були кордонами, природною фортифікацією між родами, громадами, народностями і державними утвореннями. Залежно від клімату, пір року, погодних умов і власне розміру водойми з одного боку та рівня технічних засобів з іншого, видозмінюються способи переправи. Незрівнянно зростає складність умов форсування у час війни, коли ріка стає тимчасовим кордоном, а досягнення протилежного берега у час бойових дій є запорукою порятунку військових і цивільних чи необхідною умовою подальших бойових дій та закріплення перемоги.

1920 рік був завершальним роком військової боротьби регулярних військ за утвердження українцями, роз'єднаними двома імперіями, власної держави. Протягом року Україна у черговий раз зазнала зміни влади, окупантів, союзників та зворотної динаміки міжнародних пріоритетів. У липні 1920 року союзницькі армії Польщі та Української народної республіки відступали перед оновленими силами радянської Росії, наближаючись до берегів Збруча. З району Хмельницького наступ проводили 41-а і 60-а радянські дивізії.

Доволі змістовне джерело представляють спогади командира 3-ї Залізної дивізії Олександра Удовиченка. Проте виникають певні неточності щодо військового звання. У передмові до книги спогадів вказано: «Приділена до 6-ї польської армії 2-га стрілецька дивізія Армії УНР вкрила себе славою під досвідченим командуванням ген. шт. полк. О. Удовиченка. Головний Отаман Симон Петлюра незадовго переіменував цю дивізію на 3-тю Залізну стрілецьку, підвищивши командира до ранги ген. шт. генерала-хорунжого» [5, с. 18]. Точної дати не подано. У довіднику «Офіцерський корпус армії УНР» Ярослава Тинченка вказано